

לפני שיהיה מאוחר...

על קידום החינוך הפוליטי לאזרחות דמוקרטית
לנוכח ההתגברות של מגמות לאומניות וגזעניות

תרבות מתנשאת היא ראשיתו של התוהו.

לאו צה, ספר הטאו

מוטל על החינוך לא רק לחבוש פצעים אלא גם למנוע, ככל שניתן, מצבים המסכנים את קיומה של החברה ואת הווייתו התקינה של היחיד. מצבים כאלה נוצרים מכוח גורמים המצויים בתוך החברה ובתוך תרבותה. תפקידו של החינוך בתור מנגנון לתיקונה העצמי של החברה, יכול להתמלא רק על ידי יצירת תנאים להתפתחותם של בני-אדם לקראת בגרות אינטלקטואלית, מוסרית וחברתית, שמכוחה יהיו מסוגלים לפקח על גורמי ההרס העצמי שבתוכם ובחברתם.

צבי לם, מלחמה וחינוך

צוות כתיבה:

פרופ' נמרוד אלוני
ד"ר אסתר יוגב
ד"ר ניר מיכאלי
פרופ' אייל נווה

ייעוץ מקצועי:

דזירה פז

עריכה:

עדה סער

עיצוב גרפי:

יהודית בר נתן

הוצאה לאור:

המכון לחינוך מתקדם
מכללת סמינר הקיבוצים

מאי 2011

לנייר עמדה זה שלוש נקודות מוצא: דמוקרטיה בישראל היא מחוז חפץ; הדמוקרטיה הישראלית מצויה בנסיגה ומאוימת על ידי מגמות לאומניות וגזעניות; מערכת החינוך נדרשת להוביל מהלך דחוף ונחרץ לבלימת מגמות אלה ולביסוס תוכנית חינוכית כלל-ישראלית לאזרחות דמוקרטית.

דמוקרטיה היא אידיאל תרבותי ומאפיין זהותי של החברה הישראלית. להיגד זה תקפות במובן הפורמלי, וזאת על פי חקיקת הכנסת וקביעת מערכות המשפט האומרות שישראל היא במהותה ובהותה **מדינה יהודית ודמוקרטית**. במובן הערכי-מוסרי, הדמוקרטיה היא סדר חברתי, שיותר מכל אלטרנטיבה קיימת, מקדמת את ערכי היסוד של כבוד האדם ושוויון ערך האדם – נוהגת בכלל האזרחים כבני חורין ושווי זכויות, ומעניקה לכולם את הזכות וההזדמנות לחיים מכובדים של ביטחון אישי, הגשמה עצמית, שוויון בפני החוק, ושותפות אזרחית פעילה בקביעת דמות החברה ונהגיה. במובן התועלתני, דמוקרטיה נחשבת לרצויה משום שהיא קשורה עובדתית למאפיינים המובהקים של המדינות המפותחות: רווחה כלכלית, ציבור משכיל, והקפדה על חירויות הפרט.

על רקע עמדה זו – שרואה בדמוקרטיה מאפיין מהותי וזהותי של מדינת ישראל, והמכירה בה כנכס מוסרי ותועלתני כאחד – יש לראות בדאגה רבה את ההתגברות של מגמות אנטי-דמוקרטיות חמורות בעלות אופי לאומני וגזעני (הממותגות על ידי רבים בשם "כהניזם"). כפי שיוצג בהמשכו של מסמך זה, מגמות שליליות אלה הולכות ומתעצמות בשנים האחרונות, ויש להן ביטוי במגזרים שונים של החברה: ביוזמות חקיקה בכנסת, בהסתה גזענית נגד מיעוטים, בשנאת זרים, בהפגנות למען ערים שתושביהן על טהרת היהודים, בדיבורים ומעשים המתנכרים לזכויות האדם ולשוויון האזרחי, באלימות מילולית ופיזית על רקע לאומני וגזעני, בכרסום בנורמות הפלורליזם והסובלנות בשיח הציבורי, ובעמדות בני הנוער הנוטות לוותר על מאפייני יסוד של הדמוקרטיה לטובת משטר בעל אופי שמכותני ונוקשה.

אם כי לתופעות הלאומניות והגזעניות בישראל ישנם מספר מקורות והגיונות, דומה שבכולן ניכרת מן הצד האחד, האדרת גדולתה ותפארתה של האומה היהודית, ומן הצד האחר, התנשאות על אמות אחרות, התנכרות לנורמות יסוד דמוקרטיות, והשתקה כוחנית של עמדות ביקורתיות וקולות מתנגדים. **תוצאותיהן של מגמות אלה של לאומנות וגזענות עלולות להיות הרות אסון:** בתוך הבית פנימה – רמיסת זכויות האדם, דיכוי המיעוטים ואף מלחמת אזרחים; במישור הכלל-יהודי – קרע עם יהדות התפוצות; ובמישור הבין-לאומי – הדרדרות ממעגל המדינות המפותחות לקבוצת מדינות העולם השלישי.

בהתמודדות עם מגמות מסוכנות אלו, עלינו לדעת שמאפייני האזרחות הטובה הדמוקרטית אינם מולדים. הם נרכשים בעבודה קשה ונחשבים להישג תרבותי מן המעלה הראשונה. לכן יש לצפות ממערכת החינוך הישראלית שלנוכח המגמות הלאומניות והגזעניות המאיימות על הדמוקרטיה הישראלית, היא תוביל מהלך דחוף וכלל-ישראלי לחינוך לאזרחות דמוקרטית. כמובן שמערכת החינוך אינה שחקן יחיד בזירה החשובה של הגנה על הדמוקרטיה הישראלית, ויש לדרוש מרשויות החקיקה, המשפט והממשל שיתגייסו גם הם להבטיח את חוסנה של הדמוקרטיה הישראלית. יחד עם זאת, **כאשר מגזרים גדולים במערכת החינוך כלל לא נחשפים לחינוך לדמוקרטיה ובמגזרים אחרים לימודי הדמוקרטיה מתאפיינים בעיקר במטלות של בקיאות בחומרי הלימוד ומעט מאוד**

בעמדות, רגישויות והתנהגויות דמוקרטיות – במציאות שכזו יש לדרוש שינוי תפיסתי כולל והיערכות פדגוגית לעצירת תופעות הגזענות והלאומנות ולביסוס תרבות דמוקרטית ואחריות חברתית.

כאנשי חינוך ואקדמיה אשר רואים בדאגה רבה את הפגיעה בדמוקרטיה הישראלית ומבקשים להגן עליה באמצעות ביסוס חינוך כללי-ישראלי לאזרחות דמוקרטית, אנו מביאים בזאת בפניכם את המסמך הנוכחי על שלושת חלקיו: (א) התגברות המגמות האנטי-דמוקרטיות בחברה הישראלית; (ב) המציאות העגומה בבתי הספר והתנערות מערכת החינוך מקידום משמעותי וכללי-ישראלי של חינוך פוליטי לאזרחות דמוקרטית; (ג) הצבעה על היסודות הנדרשים לטיפול חינוכי של תודעה פוליטית דמוקרטית ובלימת המגמות הלאומניות והגזעניות.

התגברות המגמות האנטי-דמוקרטיות בחברה הישראלית

החברה הישראלית עוברת תהליך מדאיג של התרחקות מבסיסה הדמוקרטית. אם בעבר קולות אנטי-דמוקרטיים נתפשו כניצבים בשולי החברה, אזי כיום הם נשמעים ברמה וחודרים לזירות מרכזיות – ביניהן גם זירות ציבוריות וממסדיות. מספר אירועים שהתרחשו לאחרונה מדגימים מגמה זו, ושלל מחקרים שהתחקו אחר עמדותיו של הציבור בסוגיות דמוקרטיות וחברתיות אף מדגישים את עוצמתה והיקפה. בפרק זה נסקור שורה של אירועים, מגמות, התבטאויות ונתונים המתלכדים לכדי תמונה מדאיגה, לפיה החברה הישראלית נעה

בעקביות ובמהירות לעבר קוטב אנטי-דמוקרטי שנגוע במגמות לאומניות וגזעניות.

מאז ראשית שנת 2010 התרבו האירועים המבטאים מגמות אלה של לאומנות וגזענות. דוגמאות מובהקות לאפליה על רקע עדתי, גזעני

דוגמאות לאפליה על רקע עדתי, גזעני ומגדרי, בקרב הציבור היהודי, ראינו לאחרונה בהדרת תלמידים יוצאי אתיופיה ממספר בתי ספר דתיים בפתח תקווה, בהפרדת תלמידות מעדות המזרח מן התלמידות מעדות אשכנז בבית ספר חרדי בעמנואל, ומיזמות של הציבור החרדי לדחוק נשים אל מחוץ לאזורים מסוימים באוטובוסים ובמרחבים ציבוריים.

ומגדרי, בקרב הציבור היהודי, ראינו לאחרונה בהדרת תלמידים יוצאי אתיופיה ממספר בתי ספר דתיים בפתח תקווה, בהפרדת תלמידות מעדות המזרח מן התלמידות מעדות אשכנז בבית ספר חרדי בעמנואל, מסלקציה מגמתית בכניסה למועדונים, ומיזמות של הציבור החרדי לדחוק נשים אל מחוץ לאזורים מסוימים באוטובוסים ובמרחבים ציבוריים.

גילויים קיצוניים ובוטים של שנאה, לאומנות וגזענות אנו מוצאים בעיקר ביחס של יהודים כלפי בני המיעוט הערבי ואוכלוסיית העובדים זרים. דוגמה אחת היא של קבוצת רבנים שנתנה גיבוי (אחדים בגלוי ואחרים בשתיקה) לספר הגזעני "תורת המלך" שקובע הלכות המתירות הריגת גויים בכלל וילדי גויים בפרט, גם במצבים שאינם מסכנים חיי אדם, תוך התייחסות אל הגויים כאל יצורים נחותים. דוגמה ידועה אירעה בחודש אוקטובר 2010, עת ערך רב העיר צפת שמואל אליהו, כינוס תחת הכותרת: "כינוס

חירום – המלחמה השקטה: נלחמים בהתבוללות בעיר הקודש צפת". בכנס, שלמרבח הציניות נערך ב"בית יגאל אלון" בעיר ומומן על ידי המועצה הדתית העירונית, קרא הרב אליהו שלא להשכיר או למכור דירות ללא יהודים. מהלך זה מצא את המשכו בתחילת חודש דצמבר 2010, כאשר עשרות רבני ערים ויישובים חתמו על גילוי דעת שבו נכתב כי חל איסור הלכתי חמור על מכירה או השכרה של דירות וקרקעות בארץ ישראל למי שאינו יהודי. מעשה זה זכה לגינוי מצד הנשיא פרס, ראש הממשלה נתניהו ויו"ר הכנסת, ריבלין, באומרו שזו "חרפה לעם היהודי ומסמר בארון הדמוקרטיה". במקרה הספציפי של גילויי הגזענות בצפת, יש לציין שבחודש מארס 2011 חלה הסלמה בתוקפנות ובפשעי השנאה בעיר כלפי הסטודנטים הערבים, כולל מקרים של הצתת מכוניות ותקיפות גופניות – מעשים שזכו לגינוי חריף מצד שר החינוך גדעון סער,

כפסולים מוסרית ומנוגדים לרוח היהדות (הארץ 17.3.11).

אל מכתב הרבנים נוסף בשלהי חודש דצמבר 2010 גילוי דעת, שעליו חתמו כ־30 נשות רבנים, ובו

עשרות רבני ערים ויישובים חתמו על גילוי דעת שבו נכתב כי חל איסור הלכתי חמור על מכירה או השכרה של דירות וקרקעות בארץ ישראל למי שאינו יהודי; בגילוי דעת נוסף, שפורסם על ידי 30 נשות רבנים, נקראו בנות יהודיות - "בת מלך, השייכת לעם סגולה, עם קדוש ויקר" - שלא לבוא במגע עם ערבים.

נקראו בנות יהודיות שלא לבוא במגע עם ערבים. משמעות קונקרטיה אחת של גילוי דעת זה, אם רוצים לקיימו כנורמה מחייבת אומרת, שבשיעורים השונים באוניברסיטאות, במכללות הכלליות ובמכללות האקדמיות להכשרת מורים – בכל אלה יש לצפות מן הסטודנטיות היהודיות שיתרחקו מכל שיג ושיח עם הסטודנטים הערביים, קל וחומר שלא יתיידדו עימם או חלילה ישבו לידם בשיעורים וישתפו עימם פעולה בלימודים האקדמיים. להלן דברים אחדים מתוך מכתבן:

אחות יקרה! את בת מלך, את שייכת לעם סגולה, עם קדוש ויקר, עם של מלך מלכי המלכים... למענך, למען הדורות הבאים, וכדי שלא תעברי את הסבל הנוראי, אנו פונות אליך בבקשה, בתחינה, בתפילה. אל תצאי עם גויים, אל תעבדי במקומות שיש שם גויים ואל תעשי שירות לאומי ביחד עם גויים.

יש לא מעט פועלים ערבים שמכנים את עצמם בשם עברי. יוסוף הופך ליוסי, סמיר הופך לסמי ועאבד הופך לעמי. הם מבקשים את קירבתך, מנסים למצוא חן בעיניך ונותנים לך את כל תשומת הלב שבעולם, הם דווקא כן יודעים להתנהג באדיבות, לשחק אותה כאילו הם באמת דואגים לך, לומר מילה טובה, אלא שההתנהגות שלהם היא רק זמנית. ברגע שאת בידיים שלהם, בכפר שלהם, בשליטה שלהם הכול הופך להיות שונה... החיים שלך לא יחזרו להיות כפי שהיו, ואת תשומת הלב שכל כך ביקשת לעצמך יחליפו קללות, מכות והשפלות.

למבקשים להתנחם בעובדה שמדובר באנשי דת קיצוניים, מן הראוי שיידעו שאין מדובר רק ב"קומץ", ב"עשבים שוטים" או ב"תפוחים רקובים", אלא ברבנים המשמשים כפקידי דת במעמד של עובדי מדינה ובקבוצה גדולה, בציבור הרחב, אשר מעניקה להם כוח ותמיכה. מסקר של מכון טרומן לקידום השלום באוניברסיטה העברית והמרכז הפלסטיני למדיניות ולחקר דעת קהל ברמאללה (PSR), שנערך בשלהי שנת 2010, עולה כי 44% מהאוכלוסייה היהודית בישראל תומכים בקריאתם של רבנים להימנע מהשכרת דירות לערבים בצפת.¹

ביטויי הגזענות אינם מופנים רק כלפי האוכלוסייה הערבית. גם היחס למהגרי עבודה ולפליטים מתאפיין בדפוסים גזעניים. במחצית הראשונה של שנת 2010 מונתה על ידי ראש הממשלה, בנימין נתניהו, ועדה

1 ממצאים עיקריים של הסקר בקישור: <http://www.huji.ac.il/dovrut/TrumanDecFull.pdf>. גדלה ב-14.3.11.

בין-משרדית לבחינת מעמד ילדי העובדים הזרים. הוועדה שסיימה את עבודתה במחצית 2010 קבעה מספר קריטריונים להשאתם של מהגרי עבודה בישראל, שמשמעותם: גירוש של כ-400 ילדים שלא עומדים בקריטריונים, לארצות המוצא של משפחותיהם, או של האם במקרה של זוגות שאינם בעלי אותה אזרחות. בקיץ 2010 חל שינוי דרמטי במדיניות האכיפה של משטרת ההגירה. פקחי יחידת "עוז" הודיעו על מעבר ממדיניות פאסיבית לאקטיבית, שפירושה גירוש של כל עובד זר לא חוקי שיימצא ברחוב. שר הפנים, אלי ישי, שמוביל את מדיניות האכיפה והגירוש, התבטא בחריפות נגד מהגרי העבודה. כך למשל בראיון טלוויזיוני אמר: "יבואו מאות אלפי עובדים זרים עם מחלות צהבת, שחפת, חצבת, איידס, סמים ונתונים קשים".²

בשנה האחרונה פורסמו יוזמות חקיקה שמכפישות את ארגוני זכויות האדם כבוגדים וסייעני טרור, שדורשות "הצהרת נאמנות" לאידיאולוגיה הציונית, שאוסרות על התייחסות ל"נכבה" הפלסטינית, שמאיימות במאסר על המסייעים למבקשי מקלט ומהגרי עבודה, שמאפשרות ועדות סלקציה יישוביות, ושמעניקות לוועדות הכנסת זכות "מקארתיסטית" לבחון את טוהר מקורות המימון של ארגוני זכויות האדם.

הלאומנות הבוטה, העמדות הגזעניות וההתנכרות לנורמות יסוד דמוקרטיות דרות לא רק ברחוב אלא גם בבית המחוקקים. בשנה האחרונה היינו עדים לרצף של יוזמות חקיקה שמכפישות את ארגוני זכויות האדם ומבקרי המשטר מן השמאל כבוגדים וסייעני טרור – ומכאן דרשו להצר את צעדיהם. יוזמות שדורשות "הצהרת נאמנות" לאידיאולוגיה הציונית, שאוסרות על התייחסות ל"נכבה" הפלסטינית, שמאיימות במאסר על המסייעים למבקשי מקלט ומהגרי עבודה, שמאפשרות "ועדות קבלה" יישוביות להבטחת אחדות במרקם האידיאולוגי (ולמעשה שוללות מן האזרחים הערבים ליהנות מיוזמות התיישבותיות), שמבקשות להעניק חסינות לרבנים בעניינים של הלכות ופסיקות דתיות שמתנגשות עם חוקי המדינה, וכן יוזמות חקיקה שמעניקות לוועדות הכנסת זכות "מקארתיסטית" לבחון את טוהר מקורות המימון של ארגוני השמאל וזכויות האדם. טוב עשו יו"ר הכנסת, שרים אהדים ובסופו של דבר גם ראש הממשלה נתניהו ש"ירדו" ממהלך זה. יוזמות אלה זכו למשנה-כוח מקמפיין ציבורי של תנועת "אם תרצו", אשר בשם "הציונות האמיתית" יצאה במסע הכפשה והפחדה נגד מוסדות אקדמיים וארגוני המגזר השלישי – וזאת כהרתעה נגד המגמות הלכאורה פוסט-ציוניות ואנטי-פטריוטיות שמייצגים גופים אלה.

קריסתה של מדינת הרווחה, התגברות מגמות ההפרטה והעברת נכסי המדינה לקבוצה קטנה של משפחות טייקונים כלכליים – מהוות נדבך נוסף המאיים על יציבותה של הדמוקרטיה הישראלית. בימי כתיבת נייר עמדה זה מתנהלים במקביל מספר מאבקים ציבוריים: בתחום הבריאות אנו עדים (בשנת 2011) למאבק של רופאים לשיפור תנאי העסקתם באופן שיתמרץ רופאים לפעול בשירות הציבורי ולא לנדוד לפרקטיקות פרטיות; אחיות בתי החולים מובילות מאבק למען הוספת תקני אחיות ורופאים והוספת מיטות אשפוז; בתחום הרווחה התקיימה בחודש מארס שביתה ארוכה של העובדים הסוציאליים הנאבקים לשיפור שכרם ולהשוואת תנאיהם של עובדי העמותות המעניקות

2 בהקשר זה מעניין לקרוא את נייר העמדה המתמודד עם היעדרה של מדיניות הגירה לאומית: שלמה אבינרי, רות גביון, ליאב אורגד, אמנון רובישטיין (2009). התמודדות עם הגירה גלובלית: מתווה למדיניות הגירה לישראל. נייר עמדה. ירושלים: מרכז מצילה למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית. נדלה בתאריך 14.3.11 http://www.metzilah.org.il/webfiles/fck/File/Immigration_Book%202.pdf

שירותים שהופרטו על ידי המדינה; בתחום המשפט זיעזעה את החברה התאבדותו של השופט מוריס בן עטר בפברואר 2011, שהעלתה לסדר היום את העומס האדיר המוטל על המערכת המשפטית. בתחומים אלה ובתחומים חברתיים נוספים, כאשר אנו משווים את מצבה של ישראל ביחס למדינות העמיתות בחבורת המדינות המפותחות של ה-OECD, אנו למדים שישראל ממוצבת במיקומים בלתי מחמיאים בעליל.³

מציאות זו איננה מפתיעה ומהווה ביטוי למדיניות כלכלית ניאוו-ליברלית עקבית שננקטה על ידי ממשלות ישראל בעשורים האחרונים ושבמרכזה פרקטיקה של הפרטה. משטר ההפרטה משפיע על מגוון גדל והולך של שירותים ציבוריים שמועברים בהתמדה למגזר הפרטי.⁴

מדיניות זו הפכה את ישראל למדינה המובילה (בין המדינות המפותחות) בפערים בין עשירים

לעניים, תרמה לריכוז הון בידי כמה משפחות, להרחבה של האוכלוסייה הנמצאת מתחת לקו העוני, ועוד.⁵ כמובן שככל שהמדינה מתקשה יותר לספק שירותים חברתיים נאותים, כך גדלים הפערים בין השכבות החזקות לחלשות, כאשר הראשונות

ממשלות ישראל נקטו בעשורים האחרונים בפרקטיקה של הפרטה. משטר ההפרטה שוחק את מעמד הביניים ומשפיע על מגוון גדל והולך של שירותים ציבוריים שמועברים בהתמדה למגזר הפרטי. מדיניות זו הפכה את ישראל למדינה המובילה (בין המדינות המפותחות) בפערים בין עשירים לעניים, תרמה לריכוז הון בידי כמה משפחות, ולהרחבה של האוכלוסייה הנמצאת מתחת לקו העוני.

ממנות באופן פרטי את אספקתם של שירותים אלה – שירותי בריאות, חינוך, ביטחון פרטיים, שהולכים ומתרחבים. לצד הרחבת הפערים, ניכרת מגמה מדאיגה נוספת, והיא שחיקה מתמדת של מעמד הביניים. בהקשר של דיוננו כאן, למגמה זו השלכות קרדינאליות על יציבותה של הדמוקרטיה, משום שמעמד בינוני חזק ורחב הוא תנאי לקיומה של דמוקרטיה יציבה.

ביטוי כואב לתוצאותיה של מדיניות זו חוותה המדינה בשני אירועים טראומטיים. במלחמת לבנון השנייה בשנת 2006, קרסו מנגנוני הטיפול באזרחים והציבור נשען על ארגוני החברה האזרחית ועל תרומות. כמו כן, חיילי מילואים מחילות היבשה, שגויסו בצווי חירום למלחמה, הגיעו למחסני החירום, ומצאו שחסר בהם ציוד חיוני הדרוש להם לניהול הלחימה.⁶ בשלהי 2010 הזדעזעה המדינה מאסון השריפה בכרמל שגבה את חייהם של 44 אנשים. בשנים שלפני כן התריעו נציגי מערך הכבאות על כך שהם אינם ערוכים להתמודד עם אירועי שריפה גדולי היקף.

3 ראו בעניין זה מגוון רחב של נתונים באתר:

OECD - Organization for Economic Co-operation and Development ; www.oecd.org

4 פ. פוקס, ז. כוכבי (2011) בין הציבורי לפרטי - הפרטות והלאמות בישראל. דוח שנתי 2010. ירושלים: המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה ע"ש חזן במכון ון-ליר. נדלה בתאריך 14.3.11 http://www.vanleer.org.il/Data/14.3.11_UploadedFiles/Publications/141_PDF.pdf

5 ד. בן דוד, (עורך) (2009). דוח מצב המדינה - חברה, כלכלה ומדיניות 2009. ירושלים: מרכז טאוב. נדלה ב-14.3.11 <http://taubcenter.org.il/tauborgilwp/wp-content/uploads/Taub-Center-State-of-the-Nation-Report-2009-Hebrew-version.pdf>

6 ממצאים אלה ואחרים מצויים בדוח הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006 (ועדת וינוגרד) שפורסם בינואר 2008. <http://www.vaadatwino.co.il/pdf/%D7%93%D7%95%D7%97%20%D7%A1%D7%95%D7%A4%D7%99.pdf>

הם התריעו על מחסור בציוד והתיישנותו של זה שקיים, על מחסור גדול בתקנים (לפי נתוני ארגון הכבאים, בישראל יש כבאי אחד לכל 7,000 איש, לעומת אחד ל-1,000 באירופה), ועל היעדר מערך כיבוי אווירי ראוי.⁷

עד כה ציינו תהליכים ואירועים הנוגעים לחברה הישראלית פנימה, אך **ביטויים אנטי-דמוקרטיים קיצוניים הרבה יותר מתרחשים בשטחים שמעבר לקו הירוק**. בין אם מכנים שטחים אלה כבושים, מוחזקים או משוחררים (בהתאם להשקפת העולם), שטחים אלה לא סופחו למדינת ישראל, ומתקיימת בהם מציאות פסולה על פי כל מדד מוסרי ודמוקרטי: מציאות של הפרדה אתנית שבמסגרתה יהודים נהנים ממשטר אזרחי וריבוני, המקנה להם זכויות אדם ואזרח מלאות, ופלסטינים שחיים תחת שלטון צבאי של כוח זר וללא זכויות אדם ואזרח. מעצרים ללא משפט והגבלות התנועה הן הביטוי המתון לשיגרת האפליה כלפי הפלסטינים; מדיניות "תג המחיר" מצד "נערי הגבעות" ואי-מיצוי הדין עם הפורעים, הם הביטוי הקשה והקיצוני לכך.

למעלה מ-40 שנות מציאות פוליטית זו – שבגינה נוטים מבקרים רבים בעולם להשוות את ישראל לדרום אפריקה בימי האפרטהייד – הרגילה את הציבור הישראלי לראות בפלסטינים ציבור של נתינים הנדרשים לכניעות וצייתנות; כ"אוכלוסיה פגומה ונחותה" וכאנשים שאינם בני אדם במובן המלא והשלם – ומכאן שאינם זכאים ליחס הוגן ומכבד כמקובל וכנדרש בקרב הציבור היהודי בישראל. עמדות אלה מחלחלות כמובן גם אל תוככי הקו הירוק והן ניכרות בעמדות הגזעניות ובהתנהגויות המשפילות גם כלפי ערביי ישראל.

נעבור עתה להצגת מספר סקרים עדכניים המתחקים אחר עמדות דמוקרטיות של הציבור בישראל. ממסמך מדד הדמוקרטיה הישראלית 2010 שהוגש על ידי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנשיא המדינה שמעון פרס, ב־30.11.10, עולה

בין אם מכנים שטחים אלה כבושים או משוחררים, מציאות של למעלה מ-40 שנות שליטה צבאית והפרדה אתנית מעבר לקו הירוק, הרגילה את הישראלים לראות בפלסטינים ציבור של נתינים הנדרשים לכניעות וצייתנות, אנשים שאינם בני אדם במובן המלא והשלם, ומכאן חסרי זכויות ובלתי-ראויים ליחס הוגן ומכבד.

תמונה של תמיכה מוגבלת במהותה הדמוקרטית.⁸ כך, בצד התמיכה הרחבה בטענה שישראל חייבת להישאר מדינה דמוקרטית, הציבור הישראלי נוטה לאפיין את הדמוקרטיה הישראלית כמשטר חלש ולא יעיל. הפתרון המועדף הוא שלטון ריכוזי יותר. 60% מהמשיבים בסקר מעריכים את היתרונות שיש בשלטון אוטוריטרי ובמנהיגות חזקה, הפותרים לדעתם בעיות ביעילות. בנוסף, נמצא כי הישראלים מאוכזבים ממידת ההשפעה הנמוכה של העדפותיהם, כפי שהשתקפו בהצבעתם בבחירות על מדיניות הממשלה. 59% מעדיפים משטר מומחים שיקבלו החלטות המבוססות על שיקולים מקצועיים ולא על שיקולים פוליטיים. לאלה נלווים אכזבה מתפקוד המוסדות הנבחרים וחוסר אמון בכנסת ובמפלגות. 86% מהציבור היהודי סבורים שהחלטות גורליות לגבי המדינה צריכות להתקבל ברוב יהודי. 53% סבורים שהמדינה רשאית לעודד הגירה

7 ראו פרוטוקול ישיבת וועדת הפנים של הכנסת שעסקה בקריסת מערך הכיבוי מיום 30.11.10. נדלה ב-14.3.11. <http://www.102.co.il/var/267/354617-30.11.09.pdf>

8 אשר אריאן ואחרים (עורכים) (2010). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2010. ערכים דמוקרטים בישראל הלכה למעשה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

של ערבים אל מחוץ למדינה. כותבי המדד מציינים כי מאז פרסום מדד הדמוקרטיה הראשון בשנת 2003, נצפים פערים מובהקים בין דעותיהם של האזרחים היהודים הוותיקים לאלה של העולים מחבר המדינות. מתברר שהעולים הללו הם אחת הקבוצות הפחות ליברליות בציבור הישראלי. על פי המדד, הישראלים מודאגים מאוד מהשחיתות ואיבדו אמון בפוליטיקאים.

יותר ממחצית מכלל הציבור (55%) תומכים באמירה ש"מצבה הכללי של ישראל היה הרבה יותר טוב אילו היו מתחשבים פחות בכללי הדמוקרטיה ומקפידים יותר על שמירת החוק ועל הסדר הציבורי". כמעט למחצית

היהודים המשיכו להימנע מלהיכנס לישובים ערביים, המשיכו שלא לבטוח בערבים המדגישים את זהותם הפלסטינית, המשיכו להתנגד לשימוש של הערבים במחאה בשטח, לצדד בהוצאת מפלגת חד"ש אל מחוץ לחוק, ולהעדיף את אופייה היהודי על פני אופייה הדמוקרטי של המדינה.

מהנשאלים (44%) אין אמון בבית המשפט העליון, ל-72% מהנשאלים אין אמון במפלגות. בסקר נמצאה התנגדות גדולה בקרב היהודים למתן שוויון זכויות לאזרחים הערבים – 33.5% מהחילונים, לעומת 51% מהמסורתיים, 65% מהדתיים ו-72% מהחרדים. רוב המשיבים (55%) חושבים שצריך להקצות לישובים היהודיים משאבים רבים יותר מאשר לישובים הערביים.

גם מדד יחסי יהודים-ערבים שאחריו עוקב הסוציולוג פרופ' סמי סמוחה, מצביע על ממצאים תואמים.⁹ ממצאים אלה מראים כי לאורך השנים חלה ירידה בנכונות הערבים למגע עם יהודים, עלייה בחששות ולהיפגעות מיהודים, ירידה בלגיטימיות של ישראל כמדינה וכמדינה יהודית ודמוקרטית, עלייה בתמיכה בשימוש בפעולות מחאה ובמיוחד בפעולות מחאה לא-חוקיות ואלימות, ועלייה ניכרת בהשתתפות בפעולות מחאה. עמדות הציבור היהודי שמרו לאורך שנות קיום הסקר על יציבות, חוץ מהעלייה באי-נכונות לקבלת ממונה ערבי בעבודה, והעלייה בהתנגדות להשתתפות בפעילות ביקורתית המגיעה מחוץ לישראל. היהודים המשיכו להימנע מלהיכנס לישובים ערביים, המשיכו שלא לבטוח בערבים המדגישים את זהותם הפלסטינית, המשיכו להתנגד לשימוש של הערבים במחאה בשטח, לצדד בהוצאת מפלגת חד"ש אל מחוץ לחוק, ולהעדיף את אופייה היהודי על פני אופייה הדמוקרטי של המדינה. עם זאת, חשוב לציין, כי הם המשיכו במקביל להכיר בלגיטימיות של מיעוט ערבי עם זכויות אזרחיות מלאות בישראל, לדגול בשתי מדינות לשני עמים ולתמוך במתן סמכויות לניהול עצמי של מוסדות הדת, החינוך והתרבות לערבים. בסיום, קובע סמוחה:

העשור האחרון היה עשור אבוד מבחינת דו-קיום בין ערבים ויהודים. לא רק שלא חלו בעשור זה שיפורים במעמד המיעוט ובתשתית הדו-קיום אלא התחוללה שחיקה בשני אלה. בלחץ האירועים הקשים (שהתחוללו במהלך שנות האלפיים), קרתה הרעה בפועל ביחסים וניכרה החרפה בעמדות הערביות. תהליכי שחיקה אלו מאיימים על השקט היחסי הקיים ביחסי ערבים-יהודים בתוך ישראל. אם המדינה לא תפעיל מדיניות חדשה להגברת השוויון והשילוב (רצוי מאד, בשיתוף ראשי הציבור הערבי), מגמת החרפה תמשך בעשור השני וההדרדרות תפגע בכל הצדדים (שם, עמ' 16).

9 סמי סמוחה, (2010). העשור האבוד של יחסי ערבים-יהודים בישראל - סקירת ממצאי המדד בין השנים 2003-2009. נדלה ב-14.3.11

<http://commonground.cet.ac.il/UIGeneric/FileViewer.aspx?nFileID=847>

התחקות אחר תפישותיהם הדמוקרטיות של בני הנוער מחזקת ומעמיקה ממצאים מדאיגים אלה. בתאריך ה-11 במארכ 2010, ערך המרכז הישראלי להעצמת האזרח בשיתוף בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב, כנס בנושא מערכת החינוך כמעצבת החברה האזרחית בישראל. במרכזו של הכנס פורסמו תוצאות מחקר שנערך על ידי מכון "מאגר מוחות" בראשותו של פרופ' יצחק כ"ץ, אשר בדק את עמדות בני הנוער בישראל בנוגע לסוגיות שונות בדמוקרטיה הישראלית.¹⁰ המחקר העלה כי בני הנוער תומכים במשטר דמוקרטי, אך יותר ממחציתם סבורים שאין לאפשר לערבים להיבחר לכנסת (מגמה הנפוצה פי שניים בקרב תלמידי תיכון דתיים בהשוואה לאלה החילוניים). אחד מכל שישה תלמידים לא ירצה שעולה מאתיופיה או מברית-המועצות לשעבר ילמד איתו בכיתה, ו-21% מהם חושבים שהביטוי "מוות לערבים" הוא לגיטימי. (בסקר עדכני (הארץ, 31.3.11), שנערך

המחקר העלה כי בני נוער תומכים במשטר דמוקרטי, אך יותר ממחציתם סבור שאין לאפשר לערבים להיבחר לכנסת. על רקע זה ניתן להבין את התופעה המתגברת של תלמידי תיכון המשתיקים את מוריהם בבטות בכל פעם שאלה מבקשים לדון בשיעורי חינוך ואזרחות בפיתרון האפשרי של שתי מדינות לשני עמים ובסוגיית שוויון הזכויות של ערביי ישראל.

עבור "קרן אברט" ו"מרכז מקרו לכלכלה מדינית", מתברר ש-60% מבני הנוער בגילאים 15-18 מאמינים שמנהיגים חזקים עדיפים על פני שלטון החוק, ו-46% מהם סבורים שיש למנוע מערביי ישראל מלהיבחר לכנסת. עוד מגלה הסקר, שבמידה השוואתית

לאורך זמן, בהתייחס לשנים 1998 ו-2010, חלה בקרב בני הנוער עליה משמעותית בחשיבות המיוחסת ליסוד היהודי-לאומי וירידה משמעותית בחשיבות המיוחסת לדמוקרטיה ולזכויות האדם. על רקע זה ניתן להבין את התופעה המצמררת והמתגברת של תלמידי תיכון המשתיקים את מוריהם בבטות באומרם כי "הם שמאלנים אוהבי ערבים" – בכל פעם שאלה מבקשים לדון בשיעורי חינוך ואזרחות בפיתרון האפשרי של שתי מדינות לשני עמים, ובסוגיית שוויון הזכויות של ערביי ישראל. כפי שעולה מעדויותיהם של מורים ומפקחים, תופעה זו קונה לה אחיזה ביותר ויותר בתי ספר וגורמת בסופו של דבר למורים רבים לגזור על עצמם שתיקה בנושא חשוב זה – וזאת כדי להימנע מהתנגשויות בלתי-נעימות עם התלמידים והוריהם.

* * *

בפרק זה סקרנו אירועים, תהליכים ועמדות שמתלכדים כולם לתמונת מצב מדאיגה לגבי התפתחותה של הדמוקרטיה בישראל. נראה כי מגמות הגזענות והלאומנות משתלבות בתהליכי ההפרטה והרחבת הפערים, והן מולידות תמונת עתיד המתרחקת והולכת מפרקטיקות דמוקרטיות ומהמצע הערכי והמוסרי העומד בבסיס הדמוקרטיה. במציאות זו למערכת החינוך יש אחריות יתרה לשחות נגד הזרם המתואר כאן, ולעסוק באינטנסיביות בחינוך לערכי ליבה הומניסטיים וסולידריים ולתפקוד כאזרחים מעורבים ומחויבים לדמוקרטיה. הבה נפנה כעת לבחון את המציאות במערכת החינוך.

10 מסמך העצמה לאזרח (גיליון 3), יצא לכבוד הכנס במארכ 2010. נדלה בתאריך 14.3.11, [http://www.ceci.org.il/data/uploads/files/gilayon-3\(1\).pdf](http://www.ceci.org.il/data/uploads/files/gilayon-3(1).pdf)

התנערות מערכת החינוך מהתמודדות חינוכית משמעותית עם סוגיות פוליטיות

סביר היה לצפות שהמציאות המדאיגה ששורטטה לעיל, תוביל את מערכת החינוך לעיסוק אינטנסיבי בחינוך לאזרחות דמוקרטית ובטיפוח תודעה פוליטית. בהמלצות דו"ח ועדת קרמניצר אשר התמנתה על ידי שר החינוך, התרבות והספורט אמנון רובינשטיין, כדי לפתח תוכנית "להנחלת האזרחות לתלמידים כיסוד ערכי והתנהגותי משותף לכל אזרחי המדינה", הוגדרו מטרות החינוך האזרחי כרב-תכליתיות: "הקניית ידע, הבנה ויכולת ניתוח, שיפוט והכרעה בשאלות חברתיות ופוליטיות, הפנמה של ערכי המדינה, יצירת מחויבות למשטר דמוקרטי ונכונות להגן עליו, מסוגלות ורצון להיות אזרח פעיל, מעורב ואחראי" (דו"ח ועדת קרמניצר, סעיף 4, עמ' 10).

מול ציפייה זו והמלצות הדו"ח, המציאות השוררת כיום בבתי הספר ובמערכת החינוך מנוגדת לחלוטין. מערכת החינוך הישראלית שמה דגש גדול על העלאת ההישגים

היעדר לגיטימציה ציבורית לקיים במסגרות החינוך שיח רציני ומעמיק בנושאים ערכיים ופוליטיים שנויים במחלוקת, עלול להעצים בקרב הנוער גילויים של חשיבה סטריאוטיפית ודעות קדומות, סלידה מהאחר באשר הוא "אחר", גזענות, רדידות ערכית ומוסרית ואף בורות לשמה.

במבחני המיצ"ב, בבחינות הבגרות ובמבחנים הבין-לאומיים, וההערכה והמדידה של הישגים אלה קיבלו מעמד פולחני. מערכת החינוך נמנעת בדרך כלל מלגעת בסוגיות חברתיות ופוליטיות ונוהגת לעטות על עצמה כסות של נייטרליות מדומה, הנקנית במחיר הפרדה בין הביקורת החברתית למעשה החינוכי. לצד הרצון להעלות מהר את הישגיה של ישראל במדדי המיצ"ב ובמבחני פיזה הבינלאומיים, מסתמן במערכות החינוך דלדול ניכר בחינוך לערכים הומניסטיים ולאזרחות דמוקרטית. זאת ועוד, מבט מהיר על הנעשה במערכת החינוך מגלה תופעה מדאיגה של הימנעות, ואף של התנגדות ממש לעצם השמעתו של קול פדגוגי מצד מחנכים ומנהלי בתי ספר, ביחס לסוגיות חברתיות ופוליטיות בעייתיות העומדות על סדר היום הציבורי בישראל. היעדר לגיטימציה ציבורית לקיים במסגרות החינוך שיח רציני ומעמיק בנושאים אלה עלול להעצים בקרב הנוער גילויים של חשיבה סטריאוטיפית ודעות קדומות, סלידה מהאחר באשר הוא "אחר", גזענות, רדידות ערכית ומוסרית ואף בורות לשמה.

להלן תוצגנה מספר דוגמאות המבטאות את הדה-לגיטימציה של חופש הביטוי הפדגוגי. כולן כאחת מצביעות על התנגדותם של קובעי המדיניות החינוכית לאפשר למחנכים ולמנהלים לדון לעומק ובפתיחות עם תלמידיהם בסוגיית הסכסוך היהודי-פלסטיני, בתופעת הכיבוש המתמשך, בתפישות של זהות קורבנית אצל יהודים וערבים כאחד, ובמשמעותם של כל אלה להוויית החיים האזרחיים בישראל הרבת-תרבותית.

11 דו"ח קרמניצר: להיות אזרחים, http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Mate/Dochot/DohBeEzrah.htm

התנהגות משפילה כלפי פלסטינים ורדידות ערכית ומוסרית בקרב חיילי צה"ל

באמצע חודש אוגוסט החם של שנת 2010, נחשפו בתקשורת הישראלית תמונות קשות. תחת הכותרת: "צבא – התקופה היפה בחיי", מתועדים החיילת עדן אברג'יל וחבריה בתמונות משירותם הצבאי. בין עשרות תמונות ההווי הרגילות כלולות גם שתי תמונות בהן אברג'יל מחייכת לצידם של עצירים פלסטינים שידיהם כפותות באזיקונים ועיניהם מכוסות בפלנלית. חבריה של החיילת

ברשת החברתית פרסמו תגובות הומוריסטיות ומפרגנות על התמונות. מהדורות החדשות בכל העולם עסקו בתמונות המדוברות, תוך השמעת הגינוי המתבקש בסערה התקשורתית שהתחוללה. עדן אברג'יל התייצבה בפני התקשורת הישראלית, וכאשר אחת

במערכת החינוך הישראלית גדלים צעירים שבשבילם שליטת ישראל בשטחים בהם האוכלוסייה האזרחית נטולת זכויות אזרח היא דרך חיים נורמטיבית. האם מערכת החינוך ותכניות הלימוד שלה, מתמודדות עם השפעת הכיבוש הממושך על תפישת מהותם של חיים דמוקרטיים ושמירת צלם האדם בקרב צעירי ישראל? כנראה שלא!

המראיינות הקשתה עליה ושאלה: "לא חשבת שיש עם זה בעיה?" ענתה אברג'יל באדישות: "אנשים עושים סערה בכוס מים, לא עשיתי משהו לא בסדר". שבועות ספורים בלבד לאחר אירוע זה, עלו על מסך הטלוויזיה תמונות שהדהימו ברשעותן אף יותר: חיילי ישראלי נצפה רוקד לצידה של אסירה פלסטינית שעומדת כפותה אל עמוד.¹²

משהו מדאיג מאד עולה מאירועים אלה. בעולם הערכים של הדור השלישי לכיבוש, הם רק הצטלמו על רקע נוף מולדתם ומציאות חיהם הנורמטיבית. אין, לכאורה, שום דבר פסול או מקולקל במעשיהם. אירועים אלה הבהירו בדרך הקשה שמדובר כבר בשני דורות שאינם מכירים את מדינת ישראל של טרם מלחמת 1967, ואינם מודעים דיים למשמעות החיים שלאחריה. דומה שצריך לנסות ולהסביר, כיצד אפשר שבמערכת החינוך הישראלית גדלים צעירים שבשבילם שליטת ישראל בשטחים בהם האוכלוסייה האזרחית נטולת זכויות אזרח היא דרך חיים נורמטיבית. האם מערכת החינוך ותכניות הלימוד שלה, מתמודדות עם השפעת הכיבוש הממושך על תפישת מהותם של חיים דמוקרטיים ושמירת צלם האדם בקרב צעירי ישראל? כנראה שלא!

מספר פרשיות נוספות שיתוארו להלן מצביעות על מגמה מדאיגה שמתחזקת והולכת בקרב בכירי משרד החינוך בניסיונם להשתיק את הקולות הפדגוגיים של מנהלי בתי ספר, מורים להיסטוריה ואזרחות, ומחנכים המגלים דאגה נוכח הפופולאריות הגואה של גילויי גזענות, האלימות ושיח חסר סובלנות בקרב הנוער הישראלי.

12 אסף לבנון, "חיילת דיגמנה' לצד עצירים פלסטינים כפותים", אתר וואלה, 16 באוגוסט, 2010.
<http://news.walla.co.il/?w=/22/1722486>

- תכנית על הבוקר: "סרטון החייל המרקד בעל השלכות הרסניות", אתר נענע 10, 7 באוקטובר, 2010.
<http://boker.nana10.co.il/Article/?ArticleID=750049>

פרשת רם כהן, מנהל בית הספר עירוני א' בתל אביב, והמתקפה עליו נוכח רצונו לקיים דיון על המשמעות הדמוקרטית של הכיבוש

בינואר 2010, הרים מנהל תיכון עירוני א' בתל אביב, רם כהן, את הכפפה ובחר להעלות נושא בעייתי זה לדיון ביקורתי בקרב תלמידי בית ספרו: "לכשתגייסו", אמר להם, "לכו למחסומים, תראו מה קורה שם, הביאו את רוח ההתמתנות, עזרו ליצור מציאות אחרת ובסופו של דבר תגיעו למסקנה שאין מקום לכיבוש... השירות בצבא הוא חובה, אבל בצבא ששומר על הגבולות והביטחון ולא צבא שמתעסק בפעילות

של כיבוש"¹³. התבטאויותיו של כהן הועברו לידיעתה של כתבת "ידיעות תל אביב", שהוזמנה על ידו לבית הספר. הדברים פורסמו ועוררו סערה גדולה. שר החינוך גדעון סער, הודיע שהוא רואה בחומרה התבטאויות לא מאוזנות מן

רם כהן, מנהל תיכון עירוני א' בתל אביב, קרא לתלמידיו להתגייס לצבא, להביא את רוח ההתמתנות, ולעזור ביצירת מציאות שאין בה כיבוש, ועל כך נחף קשות בוועדת החינוך של הכנסת שבה הוגדרה פעולתו לפתוח לדיון בפני התלמידים את שאלת הכיבוש וסוגיית טוהר הנשק כבלתי לגיטימית.

הסוג הזה, פוליטיקאים אחרים דרשו את פיטוריו, וכהן, שבדרך כלל נתפס כמנהל מוערך, הוזמן למנהלת מחוז תל אביב במשרד החינוך, דלית שטאובר, והתבקש להנמיך מיד פרופיל תקשורת.

רם כהן אמנם קיבל תמיכה גורפת מראש העירייה, רון חולדאי, ממנהלי בתי ספר אחרים ומאישי ציבור ורוח, אך הוא זומן לדיון נזוף בוועדת החינוך של הכנסת שבה הוגדרה פעולתו לפתוח לדיון בפני התלמידים את שאלת הכיבוש וסוגיית טוהר הנשק, כבלתי לגיטימית.

המתקפה נגד החלטתו של ד"ר זאב דגני, מנהל תיכון גימנסיה הרצליה, להימנע מהכנסת קציני צה"ל לחדר המורים ולעשייה חינוכית בבית הספר

בינואר 2010 יזמו צה"ל ומשרד החינוך פרויקט משותף בשם "דרך ערך", שבמסגרתו אמורים להגיע קצינים לבתי הספר ולדבר על החשיבות של ההתגייסות לצה"ל. מנהל גימנסיה הרצליה, ד"ר זאב דגני, סירב להשתתף בפרויקט והסביר את התנגדותו בכך שכל המורים בגימנסיה מחנכים לערכים וכי הרעיון שהצבא יחנך את המורים מטיל ספק גדול בעבודה שעושים המורים כל יום וכל הזמן. "אינני נגד הצבא", טען דגני, "אלא נגד טשטוש הגבולות, כשקצינים באים ומלמדים את המורים כיצד לחנך". לדעתו, חשוב שתהיה הבחנה בין חינוך בבתי ספר לפתיחות, ספקנות, ביקורתיות, רגישות מצפונית וערכים דמוקרטיים, לבין חינוך צבאי עם עמדות ברורות ומוסכמות, וציפייה לצייתנות קונפורמית ואוריינטציה ביצועית.

13 מירב שלמה-מלמד, "אני רואה את פרשת רם כהן בחומרה רבה", Mynet תל-אביב יפו, 7 בינואר, 2010. <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-3830921,00.html>

- יעל געתון, רם כהן, מנהל תיכון עירוני א': משרד החינוך סתם לי את הפה. 13 בפברואר, 2010. <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1149159.html>

ראו גם: נועה ברגמן, "מנהל גימנסיה הרצליה טעה". במחנה. גלי צה"ל. 7 בפברואר, 2010. <http://glz.co.il/NewsArticle.aspx?newsid=56663>

התגובות לא איחרו לבוא. כלי התקשורת ביקרו, והרמטכ"ל דאז, גבי אשכנזי, לשעבר תלמיד בגימנסיה, הודיע באחד מסיווריו בדרום כי הוא "מתבייש בבית הספר שבו למד". ד"ר דגני סבל מהטרדות ומאיומים על חייו, אך כמו במקרה של מנהל תיכון עירוני א', רם כהן, זכה גם הוא לגיבוי מראש העירייה רון חולדאי.¹⁴

האיומים והנאצות שספגו שני מנהלי בתי הספר בתל אביב מהווים תזכורת כאובה לפירות הבאושים של השחיקה בחינוך לערכים דמוקרטיים בישראל.

התנגדות משרד החינוך וועדת החינוך של הכנסת לניסיונם של המנהלים לקיים דיון פדגוגי פתוח, עלולה לפגוע ביכולת לחנך צעירים להכרה בערכים הדמוקרטיים הבסיסיים של חירות הביטוי והמחשבה, של פלורליזם וסובלנות.

כך גם הגל האחרון של יוזמות משרד החינוך לחיזוק הקשר עם נכסים ואתרים של המורשת היהודית-לאומית, אשר עולה ללא דיון פדגוגי מעמיק על מהות הפרויקטים הללו ועל הסכנה שגלומה בהם להגברת מגמות הלאומנות והמיליטריזם. התנגדות משרד החינוך וועדת החינוך של הכנסת לניסיונם של המנהלים לקיים דיון פדגוגי פתוח, עלולה לפגוע ביכולת לחנך צעירים להכרה בערכים הדמוקרטיים הבסיסיים של חרות הביטוי והמחשבה, בפלורליזם של עמדות והשקפות, בחיוניות החשיבה הביקורתית ובכל מה שחיוני למימושה של אזרחות דמוקרטית פעילה.

***

הדוגמאות שתוצגנה בהמשך, נוגעות לוויכוחים הניטשים על הוראת ההיסטוריה והאזרחות במצב של סכסוך מתמשך, וגם הן מצביעות על מגמה של צמצום הלגיטימציה לדיון פתוח במרחב החינוכי בישראל. הוראת ההיסטוריה והאזרחות נתפשת על ידי רבים כחפירה קדמית של המאבק על עיצוב הזהות הלאומית והתרבותית הישראלית. אך בה בעת תחומים אלה מהווים משאב חיוני להבניית הזהות האזרחית הדמוקרטית. הדוגמאות שלהלן מדגימות כיצד החרדה המוגזמת מדלדול המורשת, גוברת על הנכונות לראות בשיעורי ההיסטוריה והאזרחות מקור אפשרי לחינוך לקראת אפשרות של שלום בעתיד ולקראת נורמות של הקשבה ופתיחות כלפי האחר בחברה רבת-תרבותית בהווה.

14 אור קשתי, "איומים על חייו של מנהל גימנסיה הרצליה בעקבות סירובו לארח קציני צה"ל בבית הספר", הארץ, 8 בפברואר, 2010.

<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1148253.html>

- מירב שלמה-מלמד, התלמידים לרמטכ"ל: אל תשפוט את המנהל שלנו. Mynet, תל-אביב יפו. 22 פברואר, 2010. <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-3852264,00.html>

האיסור על שימוש בספר ההיסטוריה הדו-גרטיבי בתיכון שער הנגב

בשנת הלימודים 2009 בחר בית הספר התיכון שער הנגב לעשות שימוש בספר הלימוד **ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר**, במסגרת שיעורי היסטוריה המיועדים לתלמידים שבחרו ללמוד בהיקף מוגבר של 5 יחידות לימוד.¹⁵ הספר, כמו גם התוכנית שגובשה סביבו, לא החליפו את שיעורי ההיסטוריה הרגילים. ספר לימוד זה הינו תוצר של פרויקט חינוכי יוצא דופן. זהו מפעל ישראלי-פלסטיני משותף, שהעבודה עליו החלה לפני כ-12 שנה, בהנהגת הפרופסורים הפלסטינים: סמי עדוואן ועדנאן מוסלאם, והפרופסורים הישראלים: דן בראון ז"ל ואייל נווה, בשיתופם של מורים להיסטוריה ישראלים ופלסטינים. הספר יצא לאור בעברית ובערבית, ומורים להיסטוריה בבתי ספר בישראל ובשטחים יכולים להשתמש בו כדי להביא לידיעת תלמידיהם את גרסת "הצד השני" לסכסוך, ובתוך כך ליצור דיון פורה בכיתה.

על חשיבותו החינוכית והפוליטית של ספר זה, שנתמך על ידי האיחוד האירופי ותורגם למספר שפות, עמד לאחרונה (הארץ, 1.4.11) המשפטן פרופ' מני מאוטנר: "הצגה פלקטית של המציאות איננה

ספר ההיסטוריה "ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר" יצא לאור בעברית ובערבית, כדי שמורים להיסטוריה בבתי ספר בישראל ובשטחים יוכלו להביא לידיעת תלמידיהם את גרסת "הצד השני" לסכסוך, וליצור דיון פורה בכיתה. הספר נאסר לשימוש במערכת החינוך הישראלית ומנהל בית הספר התיכון "שער הנגב" נקרא לברור בעניין והתחייב שלא ללמד ממנו.

רק שקרית, היא גם אינה יעילה... אפשר לספר את הסיפור של הציונות בצורה מורכבת, תוך כדי הכלת האסון הפלסטיני, באופן שלא יערער כלל את צידקתה. דווקא הסיפור המורכב, הרב-ממדי, הוא המסוגל להביא לאמונה עמוקה ובת-קיימא".

בעקבות הופעת כתבה בעיתון הארץ שתיארה את הפרויקט, אסר ד"ר צבי צמרת, יו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, על השימוש בספר ואף הזמין את מנהל התיכון בשער הנגב אהרל'ה רוטשטיין, לשיחת הבהרה ודיון בבעייתיות הפרויקט לדעת משרדו. ככל הידוע, שיחות כאלה לא נערכות למנהלי תיכונים בהם נעשה שימוש בספרים אחרים אשר לא קיבלו את אישור המשרד. צמרת טען, כי הזמין את מנהל בית הספר לשיחה, כדי להדגים בפניו את "איכותו הנמוכה של הספר כסיבה לפסילתו". מנהל תיכון שער הנגב הבטיח לו שיותר לא ילמדו בבית ספרו מספר זה.¹⁶

החלטת המשרד, שלא לאשר לבית הספר התיכון שער הנגב להשתמש בספר לימוד ההיסטוריה "ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר: פלסטינים וישראלים", מצטרפת להחלטות קודמות מסוג זה. שנה קודם לכן, החליט משרד החינוך לאסוף את עותקי ספר הלימוד **לאומיות: בונים מדינה במזרח התיכון**, משום שהוצגה בהם הגרסה הפלסטינית ליצירת בעיית הפליטים של 1948, על ידי היסטוריון פלסטיני, וזאת לצד הגרסה הישראלית.

15 דן בראון וסמי עדוואן (2009). ללמוד את הנרטיב ההיסטורי של האחר: פלסטינים וישראלים, בית ג'אלה: פריים - מכון לחקר השלום במזרח התיכון.

16 יניר יגנה, "בקבוצה ניסוינית בתיכון שער הנגב לומדים היסטוריה מנקודת מבט קצת שונה", הארץ, 13 באוגוסט, 2010. <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=1184345>
אור קשתי, "תלמידי תיכון יוצאים למאבק ללימוד ספר ההיסטוריה שכולל את הנרטיב הפלסטיני", הארץ, 14 באוקטובר, 2010. <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/1194985.html>

פיטוריה של יו"ר ועדת מקצוע ההיסטוריה הפרופ' חנה יבלונקה

ב-21 ביולי 2010, הופיעה ידיעה בעמוד השער של עיתון הארץ, ובאותו ערב גם בכל כלי התקשורת הישראליים, כי משרד החינוך הפסיק את עבודתה של יו"ר ועדת המקצוע בתחום ההיסטוריה, ההיסטוריונית פרופ' חנה יבלונקה מאוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע. בחודשים האחרונים, כך סופר, מתחה יבלונקה כמה פעמים ביקורת על מדיניות משרד החינוך בכל הקשור להוראת ההיסטוריה בבתי הספר. לדברי גורמים במשרד, הביקורת הפומבית היא הסיבה העיקרית להפסקת עבודתה של יבלונקה. יבלונקה טענה, כי במשרד החינוך לא מתקיים כמעט שום דיון עקרוני במטרות לימוד ההיסטוריה וכי

המקצוע סובל ממחסור מתמשך של שעות לימוד הגורם ללימוד שטחי. כמו כן, מתחה יבלונקה, שתחום מומחיותה הוא חקר השואה, ביקורת על: "...דגשים שגויים בהוראת השואה! לא

בגלל שהנושא אינו חשוב. זהו בוודאי האסון הכבד ביותר שנפל על העם היהודי, ואחד האסונות הכבדים בתולדות האנושות, אבל השאלה היא מה עושים עם זה ברמה החינוכית: הדגש על מימד הקורבנות – מה עשו לנו ואיך המיתו אותנו – הוא חסר ערך חינוכי. התלמידים מתרגשים ועוברים חוויה מיידית, אבל בטווח הארוך הוא חסר משמעות... אני אומרת את הדברים דווקא מכיוון שאני מודאגת ממצב לימודי ההיסטוריה. אנחנו מגדלים דורות של תלמידים שלא מכירים בכלל חשיבה ביקורתית, ואין להם יכולת לנתח סוגייה כלשהי מכמה נקודות מבט".¹⁷

***

למדינת ישראל יש חזון המכיר בעובדה שחיים כאן שני עמים. שניהם קשורים לארץ הזאת. החזון הזה מכיל גם את העובדה שישראל היא כיום ביתם של אנשים שיש להם דעות שונות ונרטיבים שונים ולעתים מנוגדים. כך זה ימשיך להיות! הגיוון הזה יכול וצריך להוות גם משאב של עוצמה. אם מדינת ישראל חפצה באזרחים סובלניים, חושבים וביקורתיים, חובה על מערכת החינוך ללמד את תלמידיה כי נקודת המבט על האירועים ההיסטוריים היא מורכבת, וכי קיימות במקביל נקודות מבט מגוונות שיש לפתוח אותן לדיון פורה בכיתות הלימוד. שיעורי ההיסטוריה והאזרחות עשויים להיות מקום פדגוגי הולם לדיון מושכל במהותן של זהויות לאומיות, דתיות ותרבותית בחברה רבת-תרבותית, בתנאי שישכילו לטפח בנוער ערכים של דעת, מודעות עצמית, ורגישות אל שונותו של הזולת.

17 אור קשת, "הודחה היועצת ללימודי היסטוריה שמתחה ביקורת על משרד החינוך", הארץ, 21 ביולי, 2010; חנה יבלונקה, "הוראת השואה - איך אפשר?", ערוץ יו-טיוב, 7 ביולי, 2010.

<http://www.youtube.com/watch?v=OVQvJkVGxF8>

היסודות הנדרשים לטיפוח תודעה פוליטית, אזרחות דמוקרטית ואחריות חברתית

התופעות המסוכנות שתוארו עד כאן אינן גזירת גורל. הן תוצאה של החלטות אנושיות מודעות ובלתי מודעות ותוצאה של סדרי עדיפויות שהחברה הציבה לעצמה באמצעות קובעי המדיניות. מיד עם הקמת המדינה הוחלט על **הדה-פוליטיזציה של החינוך** והעדפת ה"ממלכתיות", שמהותית רוקנה את מערכת החינוך הפורמאלית מכל תוכן פוליטי אידיאולוגי, והשאירה את הזירה הזאת לתנועות הנוער ולחינוך הבלתי פורמאלי. אלא שעם שוך העידן האידיאולוגי התברר שהוצאת הפוליטיקה מבתי הספר הותרת תחת הכוונות הטובות של יוזמי הרעיון: הולך וצומח דור צעיר חף מכל אידיאולוגיה (מודעת, משמעותית וסדורה), וכתוצאה מכך הוא גם חף מכל אוריינטציה פוליטית ויכולת לביקורתיות. הוא נחשף באופן רדוד לצדדים השליליים של התרבות הפוליטית, ולכן מתעב פוליטיקה ורואה בה תחום בזוי. דור זה מפתח תגובות עוינות לעיסוק הפוליטי ונמנע מכניסה לתחום הציבורי, לא מממש את זכותו הדמוקרטית לבחור, ומכאן לשלוט על עתידו, ואם הוא עושה זאת הרי שהוא פועל מתוך ניכור והעדפת הרע במיעוטו.

יתרה מזאת, בקרב חלקים נרחבים מהדור הצעיר הסלידה מהפוליטיקה מפתחת נטייה לאימוץ ניהיליזם קיצוני מתבטא בבריחה מהתחום הציבורי, בורות כלפי מנגנוני הפעלת הכוח, אפאטיות ואדישות למתרחש מעבר לדלת אמותיהם. הכמיהה לטוטליטאריות מתבטאת יותר מכל בצפייה ל"איש חזק שיעשה פה סדר".

בקרב חלקים נרחבים מהדור הצעיר הסלידה מהפוליטיקה מפתחת נטייה לאימוץ ניהיליזם קיצוני או כמיהה לחלופה סמכותית טוטליטארית. הניהיליזם הקיצוני מתבטא בבריחה מהתחום הציבורי, בורות כלפי מנגנוני הפעלת הכוח, אפאטיות ואדישות למתרחש מעבר לדלת אמותיהם. הכמיהה לטוטליטאריות מתבטאת יותר מכל בצפייה ל"איש חזק שיעשה פה סדר".

כלפי מנגנוני הפעלת הכוח, ובאדישות למתרחש מעבר לדלת אמותיהם. הכמיהה לטוטליטאריות מתבטאת יותר מכל בצפייה ל"איש חזק שיעשה פה סדר" יחד עם התלהבות מגזענות ולאומנות קיצונית.

הריחוק שנוצר בין מרבית הציבור לבין הפוליטיקה, משאיר את התחום לשליטה ולתמרון של קבוצות מיעוט רבות עוצמה ומעצים את יכולת המחטף של אותם מעטים העוסקים בפוליטיקה. כך הולך וגדל הניכור בין הפוליטיקאים וקבוצות אינטרסים חזקות, לבין כלל החברה ובעיקר הצעירים שבה. רבים מהעוסקים בתחומי התיאוריה והמעשה החינוכיים, מרגישים צורך אמיתי לבצע שינוי במגמה ולהחזיר את החינוך הפוליטי-אזרחי לכותלי בית הספר. הם בודקים דרכים לשיקום החינוך לתודעה פוליטית ולאחריות אזרחית דמוקרטית במטרה לטפח אוריינות פוליטית בדור הצעיר, לחזק את תחושת האזרחות שלו, ולבצע רהביליטציה ל"פוליטי" מול פחות הערך שנעשה לו על ידי הפוליטיקאים עצמם, קבוצות האינטרסים שמשפיעות עליהם, וסביבת עבודתם התקשורתית.

השאלה היא כמובן, כיצד אפשר לעשות זאת במציאות שכבר רוקנה את החינוך הממלכתי מכל תוכן פוליטי, אזרחי דמוקרטי. ריקון כזה פותח את הדלת לתופעות הגזעניות והאנטי-דמוקרטיות שמתגלות בהתנהגותם של צעירים רבים, מבלי שהם מודעים לצד המסוכן שבהתנהגות זו.

התשובות הן כלליות ומסתפקות בשלב זה ברמת ההצהרות והחזון: רבים במערכת החינוך טוענים כי יש לעודד דיאלוג, חשיבה ביקורתית והתנהגות מעורבת בקרב הצעירים כתנאי להכשרתם להיות אזרחים אחראים בחברה דמוקרטית, דינאמית ומאתגרת, העוברת שינויים מפליגים. רבים מניחים שניהיליזם "זרוק" מחד

מטרתנו במסמך זה היא להציע מודל שיאפשר את טיפוח התודעה הפוליטית והאוריינטציה האזרחית דמוקרטית בתוך בית הספר והכיתה. מודל זה מורכב מארבעה יסודות: ידע, זהות, מוסר והתנהגות. כל אחד מיסודות אלה הוא נדבך חשוב בתהליך טיפוח התודעה הפוליטית והחינוך לאזרחות דמוקרטית.

וכמיהה לסמכות טוטליטארית מאידך, הנראים כשתי אופציות מנוגדות זו לזו באופן חריף, אינם אלא שני צדדים של אותה מטבע מסוכנת הנובעת מרגשות תסכול, זעם, וחוסר אונים של דור צעיר הסולד מהפוליטיקה

ומביטוייה, אך אין לו כלים לשנותה. מומחי חינוך בתוך המערכת ומחוצה לה מבקרים את מהלך הנטישה של האחראים על תוכני הלימוד: נטישה המעדיפה לימוד מקצועי, טכני, פונקציונאלי ומדיד, על פני חינוך ערכי מאתגר ומשמעותי. יש אף כאלה הטוענים כי מהלך נטישה זה משולב היטב באינטרס הממסדי הניאו-ליברלי המעדיף בוגרי מערכת המשתלבים היטב בשיטה הקיימת במקום צעירים אחראים וביקורתיים. לכן מערכת החינוך מקבלת למעשה ואף מעודדת במפגיע בורות כלפי התחום הפוליטי, לא מתמודדת עם האדישות ציבורית, הפאסיביות והציניות בקרב הצעירים, ונמנעת ככל האפשר מטיפוח חשיבה ביקורתית.

החברה האזרחית חייבת להתמודד עם מגמה זו, לחשוף את הבעיות אבל גם להציע מתווה של פתרונות. הפתרון נגזר מתוך אי-נחת מהמצב ומתוך חיפוש דרכים לתיקון ושיקום על ידי החזרת הפוליטיקה כביטוי של אחריות, שליטה, עמדה ערכית ומעורבות וביקורתיות, אל בית הספר, אל מוסדות החינוך ואל המרחב בו מתחנכים צעירים. יש הקוראים לכך חינוך לאזרחות, אחרים מכנים זאת חינוך דמוקרטי, יש המדגישים את החינוך הערכי, ואחרים עוסקים בטיפוח חינוך חברתי. כל אחד מתחומים אלה שייך לשדה החינוך לתודעה פוליטית, הכולל בתוכו תוכני ידע (לימודי אזרחות או לימודי מדעי המדינה), מימד של זהות (השתייכות הפרטים לקבוצות וקהילות), אוריינטציה מוסרית (דיון בערכים ושיפוט ערכי), והתנהגות ציבורית (התנסות בקבלת החלטות דמוקרטיות בבית הספר או בחברת תלמידים).

מטרתנו במסמך זה היא להציע מודל שיאפשר את טיפוח התודעה הפוליטית והאוריינטציה האזרחית-דמוקרטית בתוך בית הספר והכיתה. מודל זה מורכב מארבעה יסודות: ידע, זהות, מוסר, התנהגות (בראשי תיבות: יזמ"ה). כל אחד מיסודות אלה הוא נדבך חשוב בתהליך טיפוח התודעה הפוליטית והחינוך לאזרחות דמוקרטית, והשדה כולו אמור להכיל את ארבעת היסודות. אנו מודעים לכך שבתהליך יישום המודל, עבודה על אחד התחומים יכולה להוות תחילת הדרך.

ברצוננו להבהיר כל תחום, קודם כל על דרך השלילה ובעקבות זאת על ידי ניסוח האופק הרצוי:

ידע

מבחינת הידע, קיימת בורות מדאיגה בכל הנוגע לפוליטיקה. תלמידים וצעירים אינם יודעים הרבה על צורות משטר בהיסטוריה, על הפוליס כארגון פוליטי קדום, על פוליטיקה שבטית מסורתית מול פוליטיקה ביורוקרטית, על צמיחת הדמוקרטיה והתמודדות המשטרים הדמוקרטים-ליברלים הן כנגד משטרים ישנים סמכותיים והן כנגד משטרי המון טוטליטאריים. רוב התלמידים לא מבחינים בין דמוקרטיה ישירה לעקיפות, מהותיות לפורמאליות, פרלמנטריות לנשיאותיות, אינם יודעים מהי רפובליקה ולא לומדים על השימוש הפוליטי שנעשה במהלך ההיסטוריה בדת, באמנות, במדע, בטכנולוגיה, באידיאולוגיה, ובפילוסופיה. קיימת בורות ואדישות לגבי מבנה הפוליטיקה במדינה בה הם חיים וצורת הפעלת השלטון על רשויותיו השונות.

חינוך לתודעה פוליטית מבחינת הרחבת הידע, הוא גם הרחבת היכולת הביקורתית של הלומדים. הדיון הביקורתי בגוף הידע, ולא עצם ההתוודעות לגוף הידע - הוא הצעד המשמעותי שנועד להחליף בורות שמצמיחה אפסיות, ציטנות וקבלת הקיים, באוריינות שאמורה לטפח ביקורתיות כלפי הקיים וכלים בנוי אחריותיות לשינוי ושיפור.

חזון החינוך לתודעה פוליטית מן הבחינה האפיסטמולוגית (תיאוריה של ידע) הוא קודם כל שיפור הידע הפוליטי של הצעירים ומכאן שכלול היכולת הביקורתית שלהם כלפי הפוליטיקה שמסביבם. זה יכול

להתבצע על ידי הרחבת נקודות במקצוע האזרחות, הוספת שעות לימוד במקצועות כמו היסטוריה, סוציולוגיה, מדעי המדינה או פילוסופיה פוליטית, הכשרת מורים מקצועית יותר בתחומים אלה, תוכניות העשרה, סיורים למוסדות השלטון, שיחות עם פוליטיקאים, פגישות עם כתבים פוליטיים ואנשי תקשורת. דרך דיסציפלינות לימודיות וגם על ידי התערבות חוץ-קוריקולאריות בתוכניות העשרה שונות, אפשר להרחיב את אוריינות הלומדים ולצמצם את הבורות. אולם כל אלו הם בבחינת כלים בלבד להשגת היעד המרכזי: חינוך לתודעה פוליטית מבחינת הרחבת הידע, הוא גם **הרחבת היכולת הביקורתית של הלומדים**. הדיון הביקורתי בגוף הידע, ולא עצם ההתוודעות לגוף הידע – זהו הצעד המשמעותי שנועד להחליף בורות שמצמיחה אפסיות, ציטנות וקבלת הקיים, באוריינות שאמורה לטפח ביקורתיות כלפי הקיים וכלים בנוי אחריותיות לשינוי ושיפור.

זהות

מבחינה זהותית, רבים מהצעירים מסרבים לזהות עצמם כמי ששייכים למסגרת פוליטית. הם מתכוונים לכך שאין להם כל זהות מפלגתית ובהיעדר זהות שכזאת הם חסרי זהות פוליטית. היעדר זהות מפלגתית מוביל לריק בתודעה הפוליטית ומן הסתם מעקר את היכולת להביע ביקורת בונה מול ההתנהלות הנלווה של מנהיגים ומוסדות פוליטיים. התחום הפוליטי הופך לזירת התגוששות הנשלטת על ידי קבוצות אינטרסים, וחסרה כל מימד מעצב של זהות אזרחית. זוהי מסגרת תפקודית פורמאלית בלבד שאינה מכילה כל מהויות מצד המשתתפים בה. זאת ועוד, כמסגרת פורמאלית הפוליטיקה אינה תובעת דבר מרוב הפרטים בחברה, הם צופים בה בפאסיביות ובאדישות, וכתוצאה מכך הם אינם מתייחסים אליה כאל מסגרת בעלת משמעות זהותית לגביהם. היעדר זהות פוליטית מניע תהליכים מסוכנים של אפטיה, בריחה וניהיליזם מחד, וזעם עצור מאידך, המלווה בכמיהה לאיש חזק שיבטל את הפוליטיקה הדמוקרטית ויחליפה בארגון כוח טוטליטארי אלים, פוגעני ותוקפני.

החינוך לתודעה פוליטית מניח שמערכת החינוך חייבת לטפח מחדש את הזהות הפוליטית של הצעירים, תוך מודעות לכך שאין לזהות בין זהות פוליטית לבין זהות מפלגתית, תנועתית, או אידיאולוגית. זהות פוליטית היא תנאי ראשוני לקראת טיפוח אזרחות דמוקרטית פעילה שאינה בהכרח מפלגתית. פוליטיקה היא תחום ציבורי והיא נחוצה לאינטרקציה משמעותית בין אנשים. הזהות הפוליטית היא הרפובליקניזם האזרחי, והתביעה היא לראות בפרט חלק מקולקטיב ולא רק יחיד חסר כל מהות בבחינת "אני ואפסי" ותו לא. תביעה כזו מחייבת עבודת התערבות בבית הספר בנושא זהות קבוצתית. מתוך הנחה שהתלמיד, כמו גם המבוגר, פועל בתוך ציבור, יש לחשוף את הפעילות החינוכית למרחב הציבורי – מקומי, קהילתי, אזרחי – ולטפח טכניקות של ניהול דיונים, הקשבה, ניהול קונפליקטים לא אלימים, והתוודעות לוויכוחים ציבוריים. זאת משום שהזהות הציבורית היא חלק בלתי נפרד מזהותו של הפרט. כיתת לומדים או תלמידי בית ספר הם יותר מאוסף של יחידים בעלי מאפיינים שונים, ולכן יש להם אחריות על המרחב הציבורי בו הם פועלים. אחריות זו מחייבת טיפוח זהות קבוצתית וסולידריות בין הפרטים השונים.

מוסר

מן ההיבט המוסרי עלינו להתמודד עם הטענה השגורה המתייחסת אל הפוליטיקה כניגוד המוחלט של האתיקה. דעה זו רואה את הפוליטיקה כעוסקת בהפעלת כוח ומימוש אינטרסים בצורה מקיאוליסטית על ידי שבירת כל נורמה מוסרית ופגיעה בכל תפישת טוב כלשהי. מכאן קצרה הדרך להתייחסות

לפוליטיקה כאל תחום מושחת מניח וביה, שיש לפתח כלפיו ציניות, להתרחק מפניו כמו מאש על מנת לשמר חוט שדרה מוסרי, או לחילופין, לוותר לחלוטין על אוריינטציה אתית אם רוצים להיכנס אליו. זוהי לדעתנו

עמדה מסוכנת הנובעת מראייה דיכוטומית התופשת את המוסר והפוליטיקה כשני תחומים מנוגדים ומנותקים.

אנו טוענים שהתחום האתי והמוסרי מקרין על התחום הפוליטי. נכון הוא שהפוליטיקה איננה התגלמות המוסר המוחלט, אבל היא נמדדת בין היתר בקריטריונים מוסריים המהווים, לצד קריטריונים פרגמטיים, אמות מידה להערכה ובחינה של כל פעולה פוליטית. גם במערכות פוליטיות לא דמוקרטיות אנו נוטים להעריך מנהיגים שהפעילו כוח לפי מדדים מוסריים. דוד המלך היה רחוק משלמות מוסרית אך התנ"ך מעניק לו מעמד מוסרי גבוה יותר משל המלך אחאב ומוכיח זאת מההיבט המוסרי. מנהיגים דמוקרטיים נתפשים כפועלים במסגרת מוסרית גבוהה יותר מאשר מנהיגים טוטליטאריים ודיקטטוריים, ולכן יש לשיטה הדמוקרטית תביעה מוסרית כלפי הפוליטיקאים והמנהיגים הפועלים במסגרתה. חינוך לתודעה פוליטית אמור להתמודד עם המימד המוסרי של הפוליטיקה הדמוקרטית תוך הכרה בכך שהדמוקרטיה אפשרית מתוקף תפישת הצדק של האדם, אך היא גם הכרחית ככלם נגד נטייתו לאי-צדק.

חינוך לתודעה פוליטית חותר לראיית הפוליטיקה כתחום שאיננו יכול להיות מנותק מהתחום המוחלט של מוסר וצדק. מודעות ליחס הגומלין בין פוליטיקה למוסר מאפשרת לבקר את סטייתו ממנו, להציע פתרונות לתיקון או לפחות למיתון הסטייה, ולהכיר בכך שלעולם הפוליטיקה לא תחפוץ באופן מוחלט

למוסר, וגם את זה צריך לקבל. חינוך אשר יפנים תובנה כזו באמצעות טיפוח חשיבה ביקורתית בתחומי הפילוסופיה וההיסטוריה, תנ"ך וספרות, יוכל לחשוף את התלמיד למימד האתי של הפוליטיקה, שאף כי לעולם לא יוגשם במלואו, לעולם יישאר קריטריון מדידה והערכה, ביקורת והצדקה, של הפוליטיקה הדמוקרטית.

התנהגות

מבחינה התנהגותית לרוב הצעירים במערכת החינוך אין למעשה אפשרות לחוות התנסות ציבורית. למעט פעילים בוועדי כיתות ומועצות תלמידים בית ספריות, רוב הלומדים הולכים לבית הספר כדי ללמוד מתוך אוריינטציה פאסיבית של קבלת ידע. הם אינם מתייחסים לחברת הלומדים כאל זירה ציבורית המאפשרת להם לפעול תוך אחריות ומתן דין וחשבון לחבריהם, או תוך התמודדות עם קונפליקטים בדרך לא אלימה וקבלת הכרעות דמוקרטיות רוויות פשרות ותסכולים. הזירה הבית-ספרית מעוצבת ברוב המקרים על ידי המבוגרים, שקובעים מה יהיו תוכני הלימוד, מתי הם יועברו ובאיזו דרך, כיצד יוערכו הישגי הלומדים, ומתן מטרות בית הספר. בעבר היוו תנועות הנוער פתח לפעילות ציבורית לחניכים אך אלה הפכו להיות שוליות עבור חלק ניכר מבני הנוער, הן מכוונות בעיקר לקבוצות וולונטריות מסוימות באוכלוסיה ועיקר השיבותן כמקום של

חינוך בלתי פורמאלי. לרוב בתי הספר יש הצהרות המכוונות לטיפוח הפעילות החברתית של הלומדים, אך הדומיננטיות של הגישה הדיסציפלינארית, האופק ההישגי, והדרישה להערכה

חזון החינוך לתודעה פוליטית מבחינה התנהגותית שואף להפוך את בית הספר לקהילת צעירים דינאמית על ידי עידוד דמוקרטיה ישירה והשתתפותית של מרבית הלומדים, שעל ידי כך מתנסים בהפעלת כוח לגיטימי שניתן להם מתוקף תפקידם ומתוך אחריות לתוצאות.

מתמדת, פוגעים במימוש כוונות אלה. כך שההתנהגות הציבורית של הלומדים מצטמצמת לדיונים על מסיבות וטיולים ולא להכרעות שישפיעו על אופי המוסד בו הם מבלים את רוב שעות היום. לכן לא נוצרת חברת תלמידים שהיא התנאי לפעילות פוליטית ברמת ההתנהגות הציבורית. בית הספר הוא מקום שמוסר ידע ובוהן את היחיד ולא זירה ציבורית דינאמית המעודדת את הלומדים לקחת חלק פעיל בארגון הזירה על ידי יוזמות, דיונים, הצבעות, קבלת החלטות ובחינתן לאור התוצאות.

חזון החינוך לתודעה פוליטית מבחינה התנהגותית שואף להפוך את בית הספר לקהילת צעירים דינאמית על ידי עידוד דמוקרטיה ישירה והשתתפותית של מרבית הלומדים, שעל ידי כך מתנסים בהפעלת כוח לגיטימי שניתן להם מתוקף תפקידם ומתוך אחריות לתוצאות. חזון כזה נתפש כמענה למצב של פאסיביות ציבורית ואלימות מילולית ואף פיזית כלפי בעלי הכוח (מורים, מנהלים, הורים). חלק מבתי הספר הדמוקרטים שואפים לטפח חזון כזה, ומבנים מוסדות בית ספריים שמעודדים התנסות ציבורית אקטיבית של הצעירים. כמו כן, ניתן לשאוב מהם השראה בכל מה שקשור למעורבות הפעילה והסדירה של התלמידים בחיי בית ספרם.

ידע, זהות, מוסר והתנהגות מהווים אם כך מודל כולל שאנו מכנים בשם **מודל יזמ"ה** (ראשי התיבות: ידע, זהות, מוסר, התנהגות). כל אחד מארבעת המימדים האלה מהווה נדבך אחד במושג החינוך לתודעה פוליטית, והאופק הרצוי מבחינתנו היא השאיפה לשילוב של כולם בתהליך החינוכי. כמובן, לא תמיד יש צורך ולא תמיד קיימת אפשרות להתמודד עם כולם, אולם לדעתנו, יש צורך להכיר ולהבין את ארבעתם כחלק משלם.

חמישה אתגרים פדגוגיים בתהליך הטיפוח והעצמה של התלמידים לקראת אזרחות טובה דמוקרטית

על רקע ההחמרה במגמות האנטי-דמוקרטיות של לאומנות וגזענות, ועל יסודות מודל יזמ"ה שהוצג לעיל כדרך לקידום חינוך פוליטי לאזרחות דמוקרטית, מוצגים להלן חמישה אתגרים פדגוגיים קונקרטיים אשר מוחזקים בעינינו כרבי-ערך לטיפוח ולהעצמה של כישורי האזרחות הדמוקרטית בישראל:

1. משלטון הרוב וההמון לשלטון ההיגיון וההגיונות: כבר בימי הדמוקרטיה הראשונה,

באתונה של המאה החמישית לפנה"ס, היו ההוגים והמחנכים ערים לסכנה הגדולה של שלטון פופוליסטי וגישה דמוגית שבכוחם להנהיג את הציבור כהמון נבער אל התנהגויות חסרות היגיון ובלתי-מוסריות. לפיכך, כדי להימנע מ"מצעדי איולת" ומעריצות הרוב, וכדי שהדמוקרטיה תפעל כשותפות של אזרחים המשתפים פעולה למען קידום המדינה בגישה הגיונית והוגנת, חובה לטפח בקרב

עלינו המחנכים לדמוקרטיה, לחסן את תלמידינו מפני המחלה התרבותית הנוראה של האלהת אחרים וסגידה למנהיגים וידוענים. רעה חולה זו - שבמאה העשרים חצתה את גבולות הימין והשמאל, הדתיות והחילוניות - משביתה מצד אחד את תבונתם ומצפונם של האזרחים, ומעצימה מן הצד האחר את שיכון הכוח והשררה של המנהיגים.

הצעירים את הבשלות הנדרשת לאזרחות דמוקרטית. דהיינו, שבמקביל לטיפוח שוויון ערך האדם וזכויות הפרט, יש לטפח בקרב הצעירים

השכלה רחבה, גישה פילוסופית וביקורתית, מיומנויות חשיבה ורגישות חברתית, חוש צדק, ידע מוסרי ואוריינות אזרחית ותקשורתית – וזאת כדי שיוכלו לבחון בצורה אוטונומית, מושכלת וביקורתית את ערכן ותקפותן של הדעות והמגמות השונות בחברה. כך יוכלו האזרחים להיות ריבון ביקורתי ואחראי ולא מריונטות פאסיביות במשחקים המניפולטיביים של גורמי הכוח בכלכלה, בדת ובפוליטיקה.

2. מסגידה עיוורת ופולחני אישיות לאישיות אוטונומית ועמדה ריבונית: ברוח אזהרתו של

שמואל הנביא מפני המלכת מלכים, ובהמשך להגיגיו של קהלת בדבר היותנו כולנו בני חלוף וקוצר ידנו האנושי, עלינו המחנכים לדמוקרטיה, לחסן את תלמידינו מפני המחלה התרבותית הנוראה של האלהת אחרים וסגידה למנהיגים וידוענים. רעה חולה זו – שבמאה העשרים חצתה את גבולות הימין והשמאל, הדתיות והחילוניות – משביתה מצד אחד את תבונתם ומצפונם של האזרחים, ומעצימה מן הצד האחר את שיכון הכוח והשררה של המנהיגים. והתוצאה (כפי שמלמדת ההיסטוריה) היא לעולם קטסטרופלית. לפיכך יש חשיבות עצומה במסגרת החינוך לדמוקרטיה לחסן את התלמידים נגד כל סגידה לאחרים, נגד גימוד עצמי, ונגד מישכון תבונתם ומצפונם אצל מנהיגים וידוענים.

3. מחשיבה פשטנית וסטריאוטיפית לחשיבה מורכבת וביקורתית: כפי שהאירו את

עינינו ז'אן-פול סארטר בחיבורו "הרהורים על השאלה היהודית", יוג'ין אונסקו במחזהו "הקרנפים", וחברי אסכולת פרנקפורט בכתבתם על האישיות הסמכותנית – רובצת לפתח כולנו סכנה גדולה בדמותה של בריחה מחשיבה מורכבת וממצפוניות רגישה אל מחוות התודעה הפשטנית, הסטריאוטיפית, הגזענית והאטומה. בריחה זו מתרחשת במצבים שבהם

לא נוח לנו עם האמת או עם המציאות כהווייתה (מישור פסיכולוגי), היא מאיימת על קידום האינטרסים התועלתניים שלנו או מערערת אצלנו את תפישת הזהות העצמית. מאחר שאין הכשרים האינטלקטואליים, האמפטיים והמוסריים גורם לטשטוש הגבולות בין המותר לאסור, לאמת ולשקר, לראוי ולפסול, אזי תוצרי מהלך זה הם במקרים רבים אור ירוק והורדת המחסומים בפני ברבריות אנושית וזוועות פוליטיות. לפיכך, על דרך פדגוגיית ההעצמה והמניעה, עלינו המחנכים לדמוקרטיה להעניק לתלמידינו חינוך אינטלקטואלי – כולל חינוך אמנותי עשיר ומגוון – שיפתח אצלם את האיתנות הנפשית והמורכבות השכלית אשר נדרשות לחיים עם ספקנות, פתיחות, עמימות, מורכבות, גמישות, פלורליזם, סובלנות, רב-תרבותיות וריבוי של זוויות ראייה, סולמות ערכים ונרטיבים קהילתיים.

4. **מאטימות אתנוצנטרית לאמפטיה נרטיבית:** כפי שהאגוצנטרי מסוגר בעצמו ואינו מסוגל לחוות את עולמו, צרכיו ורצונותיו של הזולת, כך האתנוצנטריות, כסוג של נרקסיזם שבטי או לאומני, סוגרת בפני החברה האחת את צוהר הפתיחות, הרגישות וההוקרה אל חברות אחרות. בישראל עניין זה בלט בשנותיה הראשונות של המדינה, כאשר מדיניות כור ההיתוך מנעה פתיחות וכבוד בין-עדתיים. בשנים האחרונות האתנוצנטריות בישראל התחזקה בהתייחסות לעמים אחרים, כאשר מרוב מלאות בחדוות והוקרת עצמיותנו היהודית – "עם סגולה", "כל העולם נגדנו", "אף אחד לא ילמד אותנו", ו"נמשיך להתחזק בדבקותנו בתורת ישראל, עם ישראל, וארץ ישראל" – רבים מאיתנו סוגרים את עצמם למורשת תרבותיות אחרות, מאשימים אוטומטית את כל מבקרינו בנגע האנטישמיות, בלתי-קשובים לנרטיבים של המיעוטים הלא-יהודים,

טוב מלאות בחדוות והוקרת עצמיותנו היהודית - "עם סגולה", "כל העולם נגדנו", "אף אחד לא ילמד אותנו", וינמשיך להתחזק בדבקותנו בתורת ישראל, עם ישראל, וארץ ישראל" - רבים מאיתנו סוגרים את עצמם למורשת תרבותיות אחרות, מאשימים אוטומטית את כל מבקרינו בנגע האנטישמיות, ובלתי-קשובים לנרטיבים של המיעוטים הלא-יהודים.

ומונעים מתלמידי ישראל להתוודע בצורה מושכלת ומכובדת לתרבות ולמורשת של ערביי ישראל (דבר חמור ביותר על רקע המשקל הרב שמייחס הציבור היהודי, בארץ ובגלות, לשימור הזהות והמורשת). לפיכך, כמחנכים לאזרחות דמוקרטית במציאות

רב-תרבותית, עלינו להביא את התלמידים לכך: שיפתחו את ליבם וירחיבו את השכלתם לגבי תרבויות שונות, שיפתחו מודעות ביקורתית ביחס לעצמם ולתרבותם, ושיעצימו את הדמיון האמפטי והנרטיבי שלהם כדי שיוכלו לחוות ברגישות ובכבוד (מבפנים) את עולמם של "האחרים".

5. **מידיעה קוגניטיבית להתנסות אקטיבית:** כפי שמופיע בבירור בכתבי אריסטו היווני וב"פרקי אבות" היהודי, החלק המהותי ביותר בחינוך הוא הדרכת התלמידים בהתנסויות מאתגרות בחיים הממשיים, וזאת כדי שהידע העיוני והערכים החברתיים יבאו לכדי תרגום והגשמה במידות טובות והתנהגויות נאותות. כלל האיכויות שדובר בהן לעיל כנדרשות לאזרחות הדמוקרטית, וכן יכולת ההתדיינות וההתפשרות, התחשבות באחרים והמשמעת העצמית, הערנות האינטלקטואלית והרגישות המוסרית, דרישת הטוב הכללי וכיבוד החוק והכללים – כל אלה יכולים להתפתח ולהפוך למידות טובות של אזרחות דמוקרטית רק

בדרך של התנסות פעילה ומשמעותית בחיים הממשיים. יתר על כן, היכולת להתנהג עם אחרים במרחב הציבורי בגישה פתוחה, פלורליסטית וסובלנית, מותנית במידה רבה בכושרו של הפרט להכיל במרחב הפנימי של נפשו קשת רחבה של אמונות ועמדות, לעתים אף מנוגדות, ולחיות איתן בשלום רגשי ובגמישות מחשבתית – הווה ואמר, אישיות דמוקרטית היא בסיס חיוני להתנהגות דמוקרטית.¹⁸ ההתנסות החווייתית והפעילה בתרבות הדמוקרטית חיונית גם מזווית אחרת – זווית ההשתתפות וההדדיות. אם התלמידים מזהים את עצמם מן הצד האחד של המתרס ואת מוריהם מן הצד האחר, והיחסים בין שני הצדדים הם חד כיווניים של שליטה, הכתבה והכנעה, אזי בלתי סביר לצפות מן התלמידים שינועו מרצונם החופשי ממחוזות העוינות וההישרדות אל מחוזות ההיגיון, ההגינות, ההדדיות והאחריות. כך קורה בבתי ספר סמכותניים וכך המצב במשטרים דכאניים. לפיכך, על עשייה חינוכית המבקשת לחברת את התלמידים לתרבות הדמוקרטית ולהעצים את כוחם כאזרחים מעורבים ואחראים, חובה עליה לפתח ולהרחיב באופן הדרגתי את האוטונומיה האישית ואת השותפות בסמכות הארגונית. במילים אחרות, מן הגיל הרך ועד לחינוך הגבוה יש לפתוח הזדמנויות מתרבות והולכות: (א) לחופש הבחירה של התלמיד בקביעת העדפותיו ונהגיו; (ב) להעצמת קשת האינטליגנציות והאוריינויות, שעליהן מושתתת האזרחות הטובה בחברה דמוקרטית; (ג) לשותפות בתכנון, בעיצוב ובהפעלה של מסגרות החיים בהן פועל התלמיד ושלחן יש השפעה על חייו; (ד) להתנסות בחיים משותפים עם אחרים בעלי שונות משמעותית בין-אישית ובין-תרבותית.

***

כפי שראינו במודל **יזמ"ה** וחמשת האתגרים הפדגוגיים, בחינוך לדמוקרטיה עלינו להיות ערים לכך שבשונה מתפישת הכוח או העוצמה של חברות סמכותניות – היכן שדכיות עיקשת במסורות, אמונות ועמדות נחשבת לעולם כמידה טובה – בחברות המפותחות והדמוקרטיות של ימינו דווקא פתיחות, ספקנות, ביקורתיות,

סובלנות ופלורליזם הם : **מנקודת המבט של החינוך לאזרחות דמוקרטית, דווקא פולחן ההתחזקות בזוהר הייחודית והבדלנית (דתית או אידיאולוגית) הביטויים לעוצמה ממשית של הפרט ולשגשוג של החברה. במילים אחרות, מנקודת המבט של החינוך לאזרחות דמוקרטית, דווקא פולחן ההתחזקות בזוהר הייחודית והבדלנית (דתית או אידיאולוגית) מעיד על**

חולשה גדולה ופגמים תפקודיים. הן מנקודת מבט פסיכולוגית, הן מנקודת מבט מוסרית והן מנקודת מבט תועלתנית-חברתית, מגמות ההסתגרות וההקצנה הלאומניות והגזעניות מלמדות על כשל משמעותי.

18 על חשיבות ההתנסות החווייתית והשפעתה על האישיות ראו בפרק "חינוך לשלום ולדמוקרטיה" בתוך נמרוד אלוני, להיות אדם: דרכים בחינוך ההומניסטי, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, 1998. ראו גם בתוך: Dan Avnon, "Plurality of Self and Pluralism: A View from Jerusalem". In Dan. Avnon and Yotam .Benziman (eds.), Plurality and Citizenship in Israel. London: Routledge, 2010

החזקים באמת – יכולים לדבוק בזהותם הדתית והלאומית, מבלי לשלול אחרים אלא מתוך יכולת להכיל אותם כשווים אך שונים. **החזקים באמת** – יכולים לדבוק באידיאולוגיה החברתית שלהם (שמאלית או ימנית), בלי להיות דוגמטיים וקנאים ותוך הפגנת יכולת לדיאלוג פתוח וביקורת. **החזקים באמת** – יודעים היטב שהם לא יודעים הכל, ומכאן שחובה לכבד את הכללים האינטלקטואליים והפוליטיים של פלורליזם וסובלנות. **החזקים באמת** – יודעים שדברים שרואים מכאן לא רואים משם, ולכן הם אינם כופים על הכל את ראיית עולמם ונרטיב תרבותם, אלא תומכים בפתחות רבת-תרבותית ובשיח מרובה נרטיבים. ואכן, ברוח דבריו של פרופ' מאוטנר במאמר "לאומנים חסרי בטחון" (הארץ 1.4.11) אנו משוכנעים שאפשר לספר את הסיפור של הציונות בצורה מורכבת, תוך כדי הכלת האסון הפלסטיני באופן שלא יערער כלל על צידקתה.

כאן בדיוק טמונה המשימה הגדולה שניצבת לפתחה של מערכת החינוך בישראל בימינו. לפני שיהיה מאוחר, **עליה לגבש ולהפעיל תוכנית חינוכית מקפת וכללי-ישראלית לחינוך לאזרחות דמוקרטית**. אין מדובר בהקניית עוד ידע פורמאלי אודות מוסדות השלטון וחוקי המדינה. הכוונה היא, שברוח הדברים שהוצגו לעיל בדבר החוזקות שבהן ניכרת האישיות הדמוקרטית, על מערכת החינוך למסד תוכנית חינוכית שתזמן לתלמידים התנסויות משמעותיות שיפתחו אצלם את התובנות והרגישויות שמכוננת אזרחות טובה דמוקרטית. לשם דוגמה: אין למערכת החינוך הזכות לכוון את התלמידים להשקפה שמאלית או ימנית, אך כן מוטלת על המחנכים החובה לטפח אצל תלמידיהם השכלה רחבה, השקפה ליברלית ופתיחות אינטלקטואלית; על מערכת החינוך להימנע מלכוון את התלמידים לאמונה דתית או חילונית, אך בהחלט נידרש מן המחנכים שיטפחו בקרב המאמינים כולם – בתורות דתיות ובאידיאולוגיות חילוניות – את המידות הדמוקרטיות של גישה פלורליסטית, ריסון עצמי וסובלנות כלפי האחר; ובהחלט יש לצפות ממערכת החינוך שבמסגרת טיפוח הזהות הקולקטיבית היא תפעל לחזק את זיקת התלמידים לישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ולזמן להם התנסות מושכלת ומכובדת במכלול המורשות התרבותיות של אזרחי המדינה, רוב ומיעוט כאחד.